

УДК 81'371-116'373.235(=214.58):811.161.2'373.42'373.7

**ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ ЕТНОНІМА *ЦИГАН*
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ І ПАРЕМІЙ)**

Дарія Якимович-Чапран

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, ауд. 233,
м. Львів; тел.: (032)239 43 55
e-mail: darusja.jak@gmail.com*

Досліджено етнонім *циган* (і деривати від нього), що виступає складовою частиною українських прислів'їв, приказок та фразем. Встановлено, що, крім власне етноніма, до числа паремій входять також характерні для вказаної національності вислови-маркери, які можна кваліфікувати як своєрідні інтертексти у паремійних мікротекстах. Методом компонентного аналізу через розгляд внутрішньої форми (за О. Потєбнею) стійких словосполук вичленувано цілу низку конотативних сем зазначеної лексеми. Виявлено ознаки, які в очах української мовної спільноти виглядають найвагомішими у побудові стереотипного портрета *циган* як етносу. Завдяки аналізу аксіологічного компонента конотацій з'ясовано, що виразно негативно забарвлених оцінок лексема *циган* практично не має, а, отже, новітнє намагання витіснити цей етнонім з активного вжитку в нейтральних контекстах абсолютно не зумовлене інтралінгвальними чинниками і є, імовірно, виявом латентних лінгвоцидних технологій, які впроваджуються зацікавленими силами через засоби масової інформації та інтернет-ресурси.

Ключові слова: етнонім, лінгвокультурологія, компонентний аналіз, конотація, мовний стереотип, фразема, паремія, інтертекстема, аксіологічний компонент значення.

Обґрунтування наукової проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Спостерігаючи за тим, як виявляється національна, або етнічна, свідомість сучасних європейських народів протягом останніх десятиліть, можемо помітити, що відбувається новий сплеск пошуку засобів і способів вияву своєї ідіоетнічності. Так сталося, на нашу думку, через дві головні причини: 1) міграційні процеси, які інтенсифікувалися у глобальному масштабі, наново актуалізували для багатьох націй концептуальну опозицію 'свій' / 'чужий'; 2) ціла низка народів, що здобули державність завдяки геополітичним змінам на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст., постали перед потребою формулювати власну національну ідею, першооснову в побудові будь-якої держави. А це, зрозуміло, не можливо здійснити без осягнення своєї самотності.

Як відомо, національна (етнічна) свідомість формується на основі комплексу уявлень народу про свій генезис, історичну долю, культуру, традиції, релігію, мову [15 : 222]. Така багатоаспектність зазначеного феномена вимагає його поглибленого вивчення за допомогою сучасних методик. І з цього погляду незамінними є етнолінгвістичні студії, у процесі яких ми доходимо до розуміння того, як через значення слів, їх внутрішню форму та комбінаторику відображається національно специфічне бачення світу. При цьому методологічною засадою вказаних

пошуків і надалі залишається теза неперевершеного філософа мови В. фон Гумбольдта про те, що „різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її” [4 : 375].

Сучасні лінгвісти-теоретики на підставі етимологічних та семасіологічних розвідок останніх десятиліть доходять висновку, що, власне, семи є найменшими змістовими одиницями, „своєрідними атомами когнітивно-семантичного простору” і що „комбінаторика сем видозмінює семантику мовних одиниць, слугуючи основою будь-яких семантичних змін у мовах” [11 : 38, 39]. Практично безмежні комбінаторні можливості сем забезпечують розмаїття фонові семантики лексичного складу мов світу, адже, як слушно зазначає В. Мусяченко, навіть будь-яка універсалія може набути національно специфічних рис через відповідну акцентуацію в тій чи тій етнокультурі [12 : 131]. З огляду на це дослідник наголошує на необхідності пошуку захованих у словах національних стереотипів (підкреслення „однієї з вірогідних сем” [12 : 133]) та національно-культурних конотацій (додаткових, у т. ч. оцінних відтінків, „які зумовлені особливостями суспільного життя” [12 : 133]). Саме такий ракурс лексикологічних студій видається нам особливо важливим на сьогодні, позаяк максимально повна інформація про семантичні спектри (з конотативними семами включно) лексичних одиниць національних мов може стати ключем до вирішення низки теоретичних питань (зокрема, про закономірності у поєднанні тих чи тих сем), а також практичних проблем (наприклад, лінгводидактичних, пов'язаних з вивченням певної мови як іноземної). При цьому слід керуватися слушною заувагою В. Гака: „розвиток значення слова чи його кореня може виявлятися у мові трояко: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до яких входить це слово” [3 : 694]. Властиво, на особливостях вияву семантики лексеми як компонента фразеологізмів ми й зосередимо свою увагу, оскільки вважаємо, що стійкі словосполучки належать до числа найяскравіших маркерів етнолінгвістичної специфіки кожної мови.

Формулювання цілей і завдань, робочих термінів та методологічних засад. Поняття „фразеологічні одиниці” ми трактуємо в традиційному для українського мовознавства широкому сенсі, що був сформульований ще в працях О. Потебні, який зараховував до фразеологічного фонду, крім власне фразем, також прислів'я, приказки і загадки [14 : 485-520], й актуалізується в роботах сучасних лінгвістів [19; 13; 8; 2 та ін.]. Уже давно було помічено, що фраземи, прислів'я і приказки – це та сфера мовної діяльності, „де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” [8 : 33]. У зв'язку з цим **за мету** пропонованої розвідки ми ставимо визначити лінгвокультурні конотації етнонімів, що виступають компонентами українських ідіом. Дослідження проводимо, опираючись на засадничий принцип, що внутрішня форма фразем відображає етнокультурні пріоритети, психологічні, моральні установки культурної спільноти [9 : 252]. Поняття „внутрішня форма”, відповідно до вчення О. Потебні, розуміємо як образну основу і спосіб, яким ця основа виражається [14 : 175]. Багаторічні спостереження за генезою і трансформаціями фразеологічних одиниць дали Л. Авксентьєву підстави стверджувати, що майже в усіх випадках в основі переосмислення первісно вільної словосполучки лежить певний образ, значуща ознака чи дія, зміст якої проектується на новоутворений фразеологізм [1 : 29], а підґрунтя семантики фразеологізмів – це „етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як

залишкове уявлення про будь-який факт, явище, подію” [1 : 35]. Отже, метод компонентного аналізу фразеологічного матеріалу допоможе встановити, які саме елементи народної системи уявлень про етноси, що з ними українцям упродовж століть доводилося співіснувати, спілкуватися, сусідити, знайшли своє відображення в ідіоматиці, а відповідно вплинули на формування ментальнісних настанов нашого народу і його самоідентифікацію.

За джерельну базу для розвідки обрано збірку М. Номиса „Українські прислів'я, приказки і таке інше”[22]. Вибір на цю лексикографічну працю впав не випадково, адже в ній забезпечена достовірність та об'єктивність вибірки: по-перше, вона видана у 1864 р., коли щодо публікацій фольклорних матеріалів ще не застосовувалась така жорстка цензура, як після 1876 р., а особливо в період радянського тоталітаризму; по-друге, в матеріалах, зібраних у ній, паритетно репрезентовано всю українську мовну територію. Додатковим джерелом став „Фразеологічний словник української мови” [23], який містить поодинокі фраземи з компонентами-етнонімами.

Виклад матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Усього було зафіксовано 15 базових найменувань, зокрема, *варяг, волох, грек, жид, литвин, лях, москаль, мурин, німець, русин, татарин, турок, циган, чех, швед*. Майже кожне з них фігурує у мікроконтекстах фразем також і в дериватах (прикметниках, прислівниках, корелятах жіночого роду, а іноді й пародійованих чи перифрастичних дублетних найменуваннях, наприклад, *німчай, москва, циганський, по-турецьки, бацькун* тощо). Через обмеження в обсязі пропонованої розвідки зосередимося тут на детальному аналізі лише однієї з кількісно найбільших груп стійких словосполук, а саме тих, що містять компонент *циган*.

Історія співжиття та спілкування українців як автохтонів та циган як кочового етносу на території України має давню історію. Як свідчить „Енциклопедія українознавства”, в Україні народ із самоназвою *роми*, що вийшов наприкінці I тисячоліття н. е. з Північної Індії, з'явився близько XV ст. [6 : 3680]. Версію істориків підтверджують і дані лінгвістики, позаяк лексема *циганин* зафіксована у пам'ятках української мови вже від 1429 р., а спільнокореневий ойконім *Цигансциіи* - іще раніше (від 1414 р.). Першою половиною того ж століття датується і відносний прикметник *циганський* [16 : 526]. Незважаючи на поширеність найменування у всіх слов'янських мовах, включно зі старослов'янською, етимологія його й досі не зовсім ясна. Автори „Етимологічного словника української мови” виводять назву з грецького етноніма *Ατσιγγανος*, яке, за припущенням, утворене додаванням префікса *α-* 'не-' до основи дієслова *τιγγανω* 'доторкуюся' [7 : 244]. В сучасній українській літературній та діалектній мові існує низка дериватів від етноніма (про деякі з них ітиметься нижче).

Про тривалі і доволі тісні контакти українців з циганами свідчать і дані фольклору. Так, етнонім фігурує в текстах пісень у своєму прямому значенні, наприклад: *Ой на горі цигани стояли* (2 р.), *стояла, думала циганочка молода* (2 р.). А також як елемент тропів, наприклад: *Ой чорна я си, чорна, чорнява, як циганка*. Крім того, *Циган*, а часто і *Циганка*, і *Циганчата*, є традиційними персонажами української зимової карнавальної обрядовості, зокрема Маланки [10 : 114-121], де відтворюють основні риси поведінки цього етносу, відповідно до стереотипних уявлень [10 : 126-127, 153-157].

Етнонім *циган* виступає компонентом у 72 пареміях і фраземах. Сюди зараховуємо також низку одиниць, у яких трапляються такі його відповідники-деривати, як *циганський* і *циганство*. Окремим цікавим блоком виступають фрази з анекдотичних оповідок про циган, що стали крилатими і стійко асоціюються в українській етнокulturі з таким народом, як цигани, відображаючи стереотипні уявлення про ментальнісні і поведінкові особливості зазначеного люду. Фрази, що, відповідно до прецедентних текстів-анекдотів (їх, до речі, є значно більше, ніж аналогічних за жанром текстів про інші національності), приписуються циганам, можемо кваліфікувати як інтертекстими, а доказом їхньої поширеності та загальновідомості свідчать, по-перше, велика кількість варіантів, а по-друге, використання їх як основи сюжетів у творах художньої літератури (наприклад, С. Руданського). Незважаючи на те, що в таких мікротекстах не згадується сам етнонім, у свідомості мовців вони чітко співвідносилися, а деякі і дотепер співвідносяться, із циганами і виступають мотиваторами низки конотацій назви цього народу. Оскільки у доборі матеріалу ми керувалися прийнятим у європейській пареміології тезаурусним принципом, що полягає у виокремленні ключового семантичного компонента [21 : 94]., то повважали за потрібне внести згадані стійкі фрази до реєстру дослідження.

Внутрішня форма паремій і фразем із компонентом *циган* засвідчує наявність у цього етноніма кількох груп конотативних сем:

1. Семи, пов'язані з зовнішніми характеристиками циган. Їх небагато, зокрема:

а) смаглявість: *Чорний (білий), як циган* [22 : 381]; *Білий (чорний), мов циганська литка (голінка)* [22 : 381]. Ця сема, між іншим, мотивує низку дериватів, переважно діалектних, на позначення рослин і птахів, які мають у своєму забарвленні темні кольори: *циган* 1) „польовий горобець”; 2) „чайка звичайна”; 3) „сіра чубата гуска”; *циганка* 1) „ломиніс цілолистий”; 2) „чина чорна” [7 : 244-245]; 3) „сорт яблук темно-червоного кольору” [17 : 209];

б) неохайний вигляд: *Білий, як циганський сир* [22 : 381].

2. Семи, пов'язані з особливостями національної психології:

а) схильність до сугестії (у т. ч. і щодо самого себе): *Тепло, як циганові під в'ятиринкою* (Либонь якийсь навісний циган заховася од холоду під в'ятирину, і виткне оце палець крізь вічко, надвір: „ух”, каже, „як там холодно!”)¹ [22 : 68]; *Грівся циган у нереті, та й зубами стука*; *Нагрівся, як циган у неретку* (показуючи крізь очко, казав: „Се ж то тут холодно, а як же там!”) [22 : 623]; „*Цигане, он твого батька повісили!*” - „*О! Пішли наші вгору!*” [22 : 85]; „*У мене, - каже циган, - три сини та всі три угадьки: як скажуть – один, що буде дощ, другий, що сніг, третій, що сонячно – якраз которий вгада!*” [22 : 303]; *Так і циган угадував, що завтра буде хоч дощ, хоч сніг, хоч сонячно* [22 : 302]; *Циган своє за тин тягне, та ще хвалить, що добре було* [22 : 420]; *Циган своє на улицю тягне, а все хвалить* [22 : 420]; *Та там, бачте, і крутить і мутить, і зверху йде, і з-під землі рве, а тут таки побожому тягне* (Циган забравсь до хліва коней красти, коли біжать хлопці горобців ловить. Циган у в'ятір, та як побачили його, ото й каже) [22 : 584]; „*Буде тут плачу і голосу!*” – казав *циган*. – „*Чого се так?*” - „*Як мій батько вмер*” „вживають на розраду в журбі” [22 : 627]; *Моє діло, як кажуть, мірошницьке: запусти, та й мовчи;*

¹ Тут і далі в дужках при стійких одиницях вміщуємо коментар, який подає сам М. Номис у своєму збірнику. Орфографію та пунктуацію джерела збережено.

Наше діло мірошницьке: підкрутив та й сів [22 : 170] (Циган і мірошник залицялись до однієї дівчини. Циган каже: „Як підеш за мене, то будеш як пані: я буду кувати, то й їстимемо хліб”. А мірошник каже: „Іди лучче за мене: моє діло мірошницьке – підкрути та й сядь, а коряки бери!” - „Бач, - каже циган, - він і сліпий: ось понеси молоть, то підкруте, полапа борошно та й сяде”. Дівка пішла на той спиток; справді, підкруте оце, полапа, та й знову тиї ж (кохав дуже ту дівчину і жадалось дуже догодить). Нерозумна подумала, що справді він сліпий і пішла за цигана) [22 : 627-628]; *Сидить циган і сніда: в одній руці сало, в другій хліб; хліба багато, а сала трохи. От він, щоб сало не виводилось, хліба вкусить, а сала понюха* [22 : 620];

б) удавана скромність у проханнях: *Дай мені сили, як комареву ніжечку* (Циган, як заслаб) [22 : 82]; „*Що, цигане, з м'яса добріше?*” - „*Шкюрочка, пане!*” [22 : 620];

в) винахідливість у здобуванні їжі (жебрання, видурювання, крадіжки), спричинена постійним відчуттям голоду: *Ласий, як циган на сало* [22 : 245]; *Ласий на гроші, як циган на сало* [22 : 466]; *Налопався, як циган сироватки* [22 : 537]; *М'ясало!* (Жартують так з циган. Чоловік кабана смалив, **циган** і нарипився, дай та й дай йому м'яса. Той дав йому ковбатку. Циган ще й сала. „Добре, - каже чоловік, - дам і сала, тільки скажи одним словом м'ясо і сало”. Циган і почав і „м'ясечко-салечко” і „м'ясе-сальце” - ні! А далі „м'ясало!” каже). [22 : 82-83]; *М'яковбасало* (так відгадував циган, як подорожній чоловік сказав йому, що він дасть їсти, але перш нехай вгадає, що у його в мішку [22 : 624]; *Отак я йому головку скрутив!* (Циган внадився кудись обідать і вже приміча, що хазяйка, як покрає оце м'ясо на тарілці, то луччими кришениками до чоловіка там чи до дітей. От циган і пішов на хитрощі: почав розказувати, що він горобця чи що піймав, - „І отак, - каже, головку скрутив!” Та хіп за тарілку і крутнув її луччими кришениками до себе...) [22 : 83]; „*Будем їсти, та не всі*”. - „*Хіба вас дома не буде?*” (Чоловік заколов кабана, пораяється вже коло нього в хаті, коли входить циган: „Сала, пане господарю... чи то пак, добридень!” - „Добридень, сідайте у нас”. - „Ах то-то їстимемо, пане господарю!” - „Не знаю, чи всі”. - „Хіба вас дома не буде?” [22 : 525-526]; *А ну, пане, і мене так!* (Пан хотів пошкунтувати з голодного цигана: „Що, - каже, - найсамперв зробиш поросяті (а воно жарене на столі), і я тобі зроблю, а тоді вже й їстимемо”. Циган, не довго думаючи, за хвостик ... поцілував та ото й каже) [22 : 586]; „*Моргни, моргни, моргавко! Дам тобі огірок і пуп'янок*” [22 : 65] (се циган так казав, крадучи уночі огірки. А господар почув, за кий та й чекає блискавиці, і тільки що блиснуло – як лусоне його! „От, - каже циган, - і блискавиця вже ввірвалась!” Але чоловік лоп його за чуприну! „Ой батечку, голубчику! Бий мене і що хоч собі роби, тільки через пліт не перекидай, бо мене й до шатра не приймуть!”) [22 : 623]; *Хоч бий, хоч лай, тільки через тин не кидай. Нехай би бив, а то й через тин перекинув* (То циган так казав чоловікові, як той піймав його на крадіжці; як же перекинув – „О, спасибі, - каже, - тобі, батеньку, що ти мене не бив і не ляв та ще й через тин перекинув - а то самому приходилось лізти!”) [22 : 200]; *Не жалкуй, куме, на Бога – од квасу діти померли* (У шевця повмирали діти, а циган-кум прийшов: „Чи нема, куме, чого напиться?” Той з свого жалю: „Он, - каже, - квас, напийся”. Той сьорбонув шевського квасу та й каже) [22 : 624];

г) неправдомовність, недотримання даного слова: *Слово панське не циганське* [22 : 95];

г) спритність, рухливість, метушливість: *„Слизький, як циганська дитина [22 : 617]; Оглядівсь циган, та в ягоди [22 : 618]; Потанцюєш (поскачеш) [у мене (у нас)] циганської халандри „уживається як погроза кому-небудь” [23 кн. 2 : 682].* В останній із перелічених фразем згадано найменування старовинного запального циганського танцю *халандра*. Автори „Етимологічного словника української мови” визнають, що етимологія цього слова затемнена. Ми ж припускаємо, що лексема може бути спотвореним фонетично яким-небудь циганським словом. Найімовірніше, *кхелімос* “танець” [5 : 222] або ж *флядерімос* “свердління” [5 : 158] (за схожістю швидких обертальних рухів танцю до процесу свердління).

3. Семи, пов’язані зі світоглядом, звичаями і традиційним способом життя:

а) особливості релігійної поведінки: *„Цигане, якої ти віри?” - „А тобі якої треба?” [22 : 166]; Казав циган: „Нум, діти, паску їсти: вже не буде світ – вже буде тьма”* (а він, бач, цілу ніч не спав проти Великодня – і ніяк світу не діжде) [22 : 66]. Як видно із наведених реплік-інтертекстем, набожність циган, на думку українців, є надто поверхова і веде до профанного сприйняття християнських обрядів;

б) незрозуміла мова: *Ачхавере під черевере, щоб бахтірувала* (кепкують з циган, що ніби вони так поганяють коней, або ще: *„Ачхаверди!”*) [22 : 82]; *І сам старий циган не розбере [22 : 323]; Ви – як ті цигане [22 : 323]* „незрозумілі”. Перша зі стійких фраз побудована макаронічно: службові слова тут українські, а повнозначні є, правдоподібно, фонетичним спотворенням циганських лексем *ашвар* „вуздечка” [5 : 30], *черрорро* „бідолаха” [5 : 167] і *бахтярав* „ощасливлювати” [5 : 34]. Судячи з усього, це було якесь циганське замовляння;

в) відчуття національної єдності і певної відмежованості від місцевого населення: *За компанію і циган (жид) повісивсь [22 : 477]; При компанії дався циган повісити [22 : 477]; циганський табір* „безладне скупчення людей, тварин, возів і т. ін.” [17 : 210]. *Не приходиться цигана дядьком звать [22 : 623]; Одвернув, як циган ренджило (одвернув паністару) [22 : 499];*

г) специфічні родинні стосунки: *На те циган матку б’є, щоб жінка боялась [22 : 199]; „Цигане, твого сина в коморі піймали!” - „Е, в коморі!.. Якби то в полі, та на добрім коні – то б то йому було стидно!” [22 : 218]; Такої ласки можна і в цигана (жиди) запобігти [22 : 234, 630]; Так се сонце (осінне) світить, як цигана мати жалує [22 : 66]; Тату, сала! Мамо, люльки! (циганча, чуючи, що смерть приходить) [22 : 82]; Вицирив зуби, як циганські діти до місяця [22 : 553]; Щоб я до захода сонця дітей не бачив (Циган, як божиться) [22 : 82]; Здався циган на свої діти „про брехні” [22 : 319]; Кожедий циган свої діти хвалить [22 : 420]; Хвалиться, як циган своїми дітьми [22 : 420];*

г) безземельність та безпритульність: *Пробуємо, немовлячи цигане „без землі” [22 : 106]; Як не мають домов, щоб цаства не мали (цигани) [22 : 82]; циганське життя* „життя без постійного домашнього притулку” [17 : 209]; *циганське тепло „холод” [17 : 209];*

д) нелюбов до сільськогосподарської праці: *Не робив жид на хліб, та й циган не буде [22 : 82]; Знається, як циган на вівцях: яка чорна, та й сита (яка сива, така й сита) [22 : 302]; Такий знаюцій, як циган до пасіки [22 : 303]; Знається (цікавий), як циган до бджіл [22 : 303]; „Чи добрі, цигане, бджоли?” - „Хто їх зна, чи вони добрі, чи ні! А що мед, то тяжко солодкий” (Ном.,620); Бреше, як циганський цпн [22 : 320]; Циганський піт проймає „відчуття холоду, тремтіння” [22 : 449];*

Крутить, як циган сонцем [22 : 166]; *Засмикали, як циган сонце* (Ном., 447) (...ото як чоловік приторжвив уже косить цигана, а тут іще їсти не несуть, голодний: „Ах, - каже, - коли б вже несли! Бо дивно-но вже сонце як сяде,“ - та й рукою на його, щоб сідало... а чоловік і собі рукою, буцім одверта сонце. І так, що пройдуть ручку, то знову на те сонце... „От, - каже циган, - і сонце вже засмикали, а господиня їсти не несе...” [22 : 635];

е) торгівля кіннями і догляд за ними: *У Києві не женись, а в Ромні кобил не мінйяй* (Ромен вславився по Українах своїми циганами („Роменські”, каже, „цигане”, як хоче кого налять людьми в’їдливими ...) [22 : 72]; *Хочеш-бо ти в цигана пугу видерти* [22 : 235]; *Як циганська кобила: день біжить, а три дні лежить* [22 : 343]; *Кожний циган свою кобилу хвалить* [22 : 420]; *Мінджує словом, як циган кіньми* [22 : 470]; *На тобі циганство і панство, коня вороного, ще й хвайду до того* (примовляють у грі сорока) [22 : 550];

є) традиційні ремесла і заняття: *На те циган (коваль) кліці держить, щоб у руки не попекло* [22 : 276]; *Перевів на циганський пирик* [22 : 479]; *Ори-мели-їж* (Циган хліборобові розказував, скільки йому, бідолашному, роботи. „Мені, - каже, - дуги!.. кувати... ухналі робити!.. на базар носити, хліб купувати, дітей годувати!.. А тобі що?.. Ори-мели-їж!” Часом сими словами жартують, як хто дорікає, що, мов, тобі так, а мені он як!) [22 : 82]; *Скривився, як циган на ярмарці* [22 : 380]; *„Що то політика?” - „Нециристь!” - „Спекуляція?” - „Циганство!”* [22 : 83, 624]. Як видно з матеріалу, оцінка діяльності циган як ремісників і торговців була нейтральною або ж осудливою з огляду на часті випадки шахрайства, особливо під час бартерних операцій. Саме конотація ‘шахрайство у ділових стосунках’ є мотиватором сланотвірної семантики дієслова *циганити* “випрохувати, видурювати що-небудь, канючити, обманювати, шахрувати” [17 : 209]. До цієї підгрупи можна, на нашу думку, зарахувати і конотацію, заковану у фраземі *циганське сонце* „місяць” [17 : 209], – ‘заняття незаконними промислами, зокрема крадіжками, що відбувалися зазвичай уночі’.

Цікаво, що розглянутий матеріал засвідчує всього одну стійку одиницю, де циган порівнюється, а точніше ототожнюється, з представником іншого народу – про відразу цигана і жида до хліборобської праці. Ще одне наведене вище прислів’я – про цигана, який за компанію повисився, – має варіант, де замість іменника *циган* фігурує *жид*, а це свідчить про те, що в очах українців ці два етноси зближувалися на основі спільних поведінкових особливостей: загостреного відчуття національної єдності та нелюбові до сільського господарства. До слова, паремій, де за різними ознаками зіставляються / протиставляються *русин* „українець” і *лях* „поляк” чи *москаль* „росіянин”, чи *жид* „єврей”, зафіксовано чимало.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз кількості фразем і паремій, у яких актуалізовані ті чи інші конотативні семи, засвідчує, що найважливішими ознаками циган як етносу в сприйнятті української мовно-культурної спільноти були:

1) схильність до сугестії (12 од.). Тут варто зауважити: циганське вміння навіювати в очах українців видавалося настільки майстерним, що вважалося ніби цигани можуть успішно займатися й автосугестією (див., наприклад, паремії про цигана, який зігрівається під рибальськими сітками; чи хвалить речі, які сам же призначив на викидання; чи надовго розтягує смакування сала, нюхаючи, а не поїдаючи його);

2) винахідливість у пошуках їжі для задоволення перманентного відчуття голоду (11 од.). Ці фраземи, паремії та інтертексти з анекдотів своєю внутрішньою формою засвідчують, що крадіжка як спосіб здобуття їжі у поведінці циган хоч існувала, але не домінувала, натомість значно частіше застосовувався засіб випрохування переважно з елементами мовної гри. А це імпонувало автохтонам-українцям, у яких почуття гумору теж завжди було добре розвинене. Крім того, мікротексти на таку тему демонструють ще одну актуальну для наших предків національну рису циган – відкритість до комунікації, що забезпечувала часто їх приятельські стосунки з місцевим людом, аж до кумівства чи й шлюбу (див. діалог між шевцем та його кумом-циганом чи оповідку про цигана, який відбив кохану дівчину у мельника-українця);

3) специфічні родинні стосунки (10 од.). У цій групі конотацій домінує сема 'брак уваги і ласки у стосунках між батьками і дітьми'. Тут можемо спостерігати неоднозначну оцінку родинних стосунків у циган: з одного боку, осуд агресії, недостачі ніжності, уваги і вболівання за членів сім'ї, неправильне виховання, а з іншого – схвалення гордості за дітей;

4) нелюбов до сільськогосподарської праці (9 од.). У конотаціях акцентується або на повній відсутності інтересу до різних господарських занять осілого населення, як-от: хліборобства, скотарства, пасічництва, - або ж на недбалому виконанні робіт (зазвичай у ролі наймита) при одночасному бажанні якомога швидше їх закінчити та отримати результат.

Назагал, якщо розглядати аксіологічний компонент конотацій лексеми *циган* (а він є „характерною ознакою мовної типізації” [20 : 46]), то слід відзначити, що виразно негативно забарвлених оцінок практично немає, за винятком хіба сем 'неохайність' та 'неправдомовність', але вони представлені поодинокими стійкими одиницями. Сема 'хитрість', що виявляється насамперед через згадуване уже мистецтво сугестії, актуалізується зазвичай у гумористичних контекстах, що свідчить про її сприйняття радше як позитивного вміння зарадити собі у складних життєвих ситуаціях. Лише хитрість у ділових стосунках, наприклад, торгівлі оцінюється відверто негативно. Сема 'нелюбов до сільськогосподарської праці' теж має переважно гумористичне контекстуальне втілення, що підтверджує те, що наші предки в принципі з розумінням ставилися до відмінностей у традиційному життєвому укладі між представниками кочової та осілої традиції. Тим паче, що нехіль до господарювання не була виявом простої ліні, а компенсувалася іншими корисними активностями: ковальством, конярством і т. ін., - які також знайшли своє відображення у фраземному та паремійному корпусі української лінгвокультури. Радше амбівалентною є оцінка ще одної риси циганського національного характеру, яка втілюється через сему 'легковажність' і виявляється у неналежному вихованні дітей та поверховому ставленні до релігійної обрядовості. І тут осуд частково нейтралізується співчуттям із приводу бідності та невлаштованості побуту у циганському соціумі. Недаремно в мікротекстах відповідних українських паремій, фразем та анекдотів „циган” як сигніфікат стійко асоціюється із поняттями „голод” і „холод”.

Дивним видається, що в жодній із опрацьованих паремій і фразем не відображено доволі стійкого і поширеного в Україні аж до сьогодення повір'я про циган як викрадачів дітей. Припускаємо, що вказане повір'я не місцевого

походження, а є мандрівним сюжетом. Однак цей феномен потребує докладнішого дослідження із залученням ширшого фольклорного матеріалу різних жанрів.

Підсумовуючи свої спостереження, можемо сконстатувати, що внутрішня форма стійких мовних одиниць із семантичним компонентом *циган* виразно засвідчує толерантне і навіть досить прихильне ставлення до цієї етнічної групи з боку українців. На нашу думку, найважливішим чинником у формуванні такого назагал позитивного стереотипного портрета був той факт, що цигани як невойовничі і комунікабельні кочівники ніколи не претендували ні на землі корінного населення, ані на домінуюче становище в суспільній ієрархії. Не менш важливою видається і їхня релігійна належність – християнство, що, можливо, й було виявом певного конформізму і мало не дуже глибокий характер, та все ж демонструвало відкритість циганської спільноти і пошану до традицій народу, серед якого їм доводилося проживати. Особливо хочемо наголосити, що дані проведеного семасіологічного дослідження незаперечно доводять відсутність в етноніма *циган* яких-небудь різко негативних відтінків і засвідчують, що новітнє намагання витіснити цю лексему з активного вжитку в нейтральних контекстах абсолютно не відповідає духові української мови і є нав'язане ззовні, ймовірно, через лінгвоцидні технології, які латентно (під прикриттям маніпуляцій принципами ліберальної національної політики), але, на жаль, дуже успішно впроваджуються зацікавленими силами і сьогодні, насамперед через засоби масової інформації та інтернет-ресурси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авксентьев Л.* Сучасна українська мова. Фразеологія / Леонід Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.
2. *Артеменко Г.* Логіко-практична модель фіксації народного досвіду українськими пареміями / Галина Артеменко // Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – С. 17–23.
3. *Гак В.* Языковые преобразования / Владимир Гак. – Москва : Школа „Языки русской культуры”, 1998. – 769 с.
4. *Гумбольдт В. фон.* Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1985. – 452 с.
5. *Деметер Р. С.* Цыганско-русский и русско-цыганский словарь (кэлдерарский диалект) / Роман Степанович Деметер, Петр Степанович Деметер ; под. ред. Л. Н. Черенкова. – Москва : Русский язык, 1990. – 336 с.
6. Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. Володимир Кубійович. – Львів, 2000. – Т. 10.
7. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука] – Київ : Наук. думка, 1982. – Т. 6. – 568 с.
8. *Жайворонок В.* Українська етнолінгвістика : нариси / Віталій Жайворонок. – Київ : Довіра, 2007. – 262 с.
9. *Кевлюк І.* Термін „фразема” в етнолінгвістиці та лінгвокультурології / І. Кевлюк // Науковий вісник Криворізького держ. пед. ун-ту : зб. наук. праць. Філол. студії. – Кривий Ріг, 2011. – Вип. 6. – С. 252.

10. Курочкін О. Українські новорічні обряди „Коза” і „Маланка” (з історії народних масок) / Олександр Курочкін. – Опішне : Українське народознавство, 1995. – 392 с.
11. Манакін В. Мова і загальна симетрія універсуму / В. Манакін // Мовознавство. – 2011. - №3. – С. 26-40.
12. Мусієнко В. Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія / В. Мусієнко // Мовознавство. – 2006. – №2–3. – С. 130–136.
13. Онуфрійчук Г. Людина в українській етнофразеології: біполярна опозиція „людина – тварина” / Г. Онуфрійчук // Мовознавство. – 2015. – №5. – С. 67–74.
14. Потебня А. Эстетика и поэтика / Александр Потебня. – Москва : Искусство, 1976. – 616 с.
15. Процев'ят Т. Про деякі завдання етнологічного дослідження етнічної самосвідомості українців / Тарас Процев'ят // Науковий збірник Українського Вільного Університету : Матеріали конференції „Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя заснування” (Львів, 13-14 лютого 1992 року). – Мюнхен-Львів, 1993. – С. 219–225.
16. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / голова ред. колегії Л. Л. Гумецька. – Київ : Наук. думка, 1977. - Т.2. – 592 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наук. думка, 1980. – Т. XI. – 700 с.
18. Срезневский И. Словарь древнерусского языка: репринтное издание / Измаил Срезневский. – Москва, 1989. – Т. III. – Ч. 2.
19. Ставицька Л. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології / Леся Ставицька // Мовознавство. – 2006. – №2-3. – С. 118–129
20. Сукаленко Т. Аксиологія лінгвокультурних типажів („москаль”, „студент”, „священик”) / Тетяна Сукаленко // Українська мова. – 2015. – С. 38-47.
21. Тищенко О. Рецензія на: Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г., Николаєва О. К. Большой словарь русских пословиц. – Москва : ЗАО „Олма Медиа Групп, 2010 / О. Тищенко // Мовознавство. – 2011. – №3. – С.93-94.
22. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – Київ : Либідь, 1993. – 768 с.
23. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – Київ : Наук. думка, 1993. – 980 с.

REFERENCES

1. Avksentiev L. Suchasna ukrainska mova. Frazeolohiia / Leonid Avksentiev. – Kharkiv : Vyshcha shkola, 1988. – 134 s.
2. Artemenko H. Lohiko-praktychna model fiksatsii narodnoho dosvidu ukrainskymy paremiiamy / Halyna Artemenko // Movoznavchi studii. Vypusk 2: Frazeolohizm i slovo u teksti i slovnyku (Za materialamy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii na poshanu 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Mariana Demskoho. – Drohobych : Posvit, 2010. – S. 17–23.
3. Hak V. Yazykovye preobrazovaniya / Vladymyr Hak. – Moskva : Shkola „Iazyky russkoi kultury”, 1998. – 769 s.

4. *Humboldt V. fon. Yazyk y fylosofyia kultury / Vylhelm fon Humboldt.* – Moskva : Prohress, 1985. – 452 s.
5. *Demeter R. S. Tsyhansko-russkyi y russko-tsyhanskyi slovar (kjelderarskyi dyalekt) / Roman Stepanovych Demeter, Petr Stepanovych Demeter ; pod. red. L. N. Cherenkova.* – Moskva : Russkyi yazyk, 1990. – 336 s.
6. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: slovnykova chastyna / hol. red. Volodymyr Kubiiiovych.* – Lviv, 2000. – T. 10.
7. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy : v 7 t. / [za red. O. S. Melnychuka]* – Kyiv : Nauk. dumka, 1982. – T. 6. – 568 s.
8. *Zhaivoronok V. Ukrainska etnolinhvistyka : narysy / Vitalii Zhaivoronok.* – Kyiv : Dovira, 2007. – 262 s.
9. *Kevliuk I. Termin „frazema” v etnolinhvistytsi ta linhvokulturolohii / I. Kevliuk // Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzh. ped. un-tu : zb. nauk. prats. Filol. studii.* – Kryvyi Rih, 2011. – Vyp. 6. – S. 252.
10. *Kurochkin O. Ukrainski novorichni obriady „Koza” i „Malanka” (z istorii narodnykh masok) / Oleksandr Kurochkin.* – Opishne : Ukrainske narodoznavstvo, 1995. – 392 s.
11. *Manakin V. Mova i zahalna symetriia universumu / V. Manakin // Movoznavstvo.* – 2011. - №3. – S. 26–40.
12. *Musiienko V. Ukrainska etnohrafichna leksyka: identyfikatsiia ta typolohiia / V. Musiienko // Movoznavstvo.* – 2006. – №2-3. – S. 130–136.
13. *Onufriichuk H. Liudyna v ukrainskii etnofrazeolohii: bipoliarna opozytsiia „liudyna – tvaryna” / H. Onufriichuk // Movoznavstvo.* – 2015. – №5. – S. 67–74.
14. *Potebnia A. Jestetyka y pojetyka / Aleksandr Potebnia.* – Moskva : Yskusstvo, 1976. – 616 s.
15. *Protseviat T. Pro deiaki zavdannia etnolohichnoho doslidzhennia etnichnoi samosvidomosti ukraintsiv / Taras Protseviat // Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu : Materialy konferentsii „Ukrainskyi Vilnyi Universytet: z mynuloho v maibutnie. Do 70-richchia zasnuvannia” (Lviv, 13-14 liutoho 1992 roku).* – Miunkhen-Lviv, 1993. – S. 219–225.
16. *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV – XV st. / holova red. kolehii L. L. Humetska.* – Kyiv : Nauk. dumka, 1977. - T.2. – 592 s.
17. *Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 t. / [za red. I. K. Bilodida].* – Kyiv : Nauk. dumka, 1980. – T. KhI. – 700 s.
18. *Sreznevskiy Y. Slovar drevnerusskoho yazyka: reprintsnoe yzdanye / Yzmayl Sreznevskiy.* – Moskva, 1989. – T. III. – Ch. 2.
19. *Stavytska L. „Cholovik (muzhchyna)” u kontseptosferi ukrainskoi frazeolohii / Lesia Stavytska // Movoznavstvo.* – 2006. – №2-3. – S. 118–129
20. *Sukalenko T. Aksiolohiia linhvokulturnykh ty pazhiv („moskal”, „student”, „sviashchenyk”) / Tetiana Sukalenko // Ukrainska mova.* – 2015. – S. 38–47.
21. *Tyshchenko O. Retsenzii na: Mokyenko V. M., Nykytyna T. H., Nykolaeva O. K. Bolshoi slovar russkykh poslovyts.* – Moskva : ZAO „Olma Medya Hrup, 2010 / O. Tyshchenko // Movoznavstvo. – 2011. – №3. – S.93-94.
22. *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe / uklav M. Nomys ; [uporiad., prymit. ta vstupna stattia M. M. Paziaka].* – Kyiv : Lybid, 1993. – 768 s.
23. *Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy : u 2-kh kn. / uklad. V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk ta in.* – Kyiv : Nauk. dumka, 1993. – 980 s.

Стаття надійшла до редколегії 28. 04. 2018

доопрацьована 12. 06. 2018

прийнята до друку 02. 08. 2018

LINGUISTIC-CULTURAL CONOTATIONS OF ETHNONYM *TSYHAN* (GYPSY) (ON MATERIAL OF UKRAINIAN FRAZEMS AND PAREMIA)

Dariya Yakymovych-Chapran

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Applied Linguistic,
1 Universitetska Str., room 233, 79001 Lviv, Ukraine,
phone: 032 239 43 55
e-mail: darusja.jak@gmail.com*

The ethnonym *Tsyhan* (Gypsy), being an integral part of Ukrainian proverbs, sentences and phrases, is found in the collection of M. Nomis, the Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language and in the 11- volume Dictionary of the Ukrainian Language. It has been established that in addition to the ethnonym itself, the paremias include the sayings-markers that are typical for the mentioned nationality, and can be described as peculiar intertextemes in paremia microtext (for example: *Achkhavere pid cherevere* - expression, which, in the opinion of Ukrainians, Gypsies use to evade horses). The semantic field of the name *tsyhan* (Gypsy) includes its derivatives, in particular, the abstract noun *tsyhanstvo* (Gypsyism) and the adjective *tsyhanskyi* (Gypsy) (eg: Have your **tsyhanstvo** (Gypsyism) and gentlefolk, the black horse, and also a whip, and Gypsy sun).

The analysed ethnonym, functioning in the Ukrainian Paremia Fund, not only implements its lexical semantics, but also actualizes a number of connotative semes. Linguistic-cultural connotations, selected by the method of component analysis through the study of the internal form (according to O. Potebnya) of stable phrases, give an interesting picture of stereotyped perception among Ukrainians of differential mental, status, custom, and sometimes even physiological features of an ethnic group, with which our ancestors, for historical reasons, had very often to contact. Sometimes they, rather than dictionary lexical meaning, serve as a motivational base for a number of literary and dialectal derivatives (for example, to "wheedle, cheat", the gypsywoman is a "dark red colour apple", etc.).

The number of stable word-combinations in which a certain distinctive feature of Gypsies as a nation is displayed through a connotation is an indicator of the importance of this feature in the stereotyped linguistic-cultural portrait of this ethnic group. Such features include: 1) the inclination to suggestio, including, autosuggestio; 2) ingenuity in search of food to meet the permanent sense of hunger; 3) specific family relationships; 4) dislike of agricultural labor. The axiological component of the connotations of the lexeme *tsyhan* (Gypsy) shows that there are practically no definitely negative estimates (with the exception of semes 'negligence' and 'falsehood (in business relationships)'). And this reflects a tolerant and even very favourable attitude towards this ethnic group by Ukrainians. Therefore, there are reasons to admit that the recent attempt to push this ethnonym out of active use in neutral contexts is not caused by intralingual factors and is probably the display of latent linguocidal technologies that, under the protection of manipulations of the principles of liberal national politics are implemented through mass media and internet- resources by the interested parties.

Key words: ethnonym, linguoculture, component analysis, connotation, linguistic stereotype, phrazema, parema, intertextema, axiological component of meaning